

ТРАВЕНЬ-
ЧЕРВЕНЬ
2018
№ 3 (141)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Келембет С. Чернігівські бояри монгольського періоду 3

Міден Е. Полковник канівський Іван Кіндратович Лизогуб 10

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Долженко Ю. Інтегральний аналіз у контексті порівняння давньоруського населення Чернігова і Дніпровського Лівобережжя за даними краніології 19

Травкіна О. До питання про час будівництва будинку Чернігівського колегіуму та особливості його архітектури. 32

Солдатова К. Демографічні характеристики населення сіл Ксензівка та Мельня Батуринської сотні у першій половині XVIII ст. (за даними сповідних розписів 1739 року) 45

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Миколайко Т. До питання стану живопису Троїцького собору в XX столітті. 55

Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму: фокус перетину просторів . . 60

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 10) 69

Листи гетьмана Івана Мазепи з архіву полковника Іллі Новицького (ч. 2) (коментар та підготовка до друку Ю.Мицика) 102

РОЗВІДКИ

Оксін Т. До питання відкриття склепу гетьмана України Кирила Розумовського (на основі матеріалів ЦДАВО м. Київ). 122

Герасимчук О. Переселення мешканців Чернігівщини на Кубань у кінці XVIII – першій чверті XIX ст. 127

Міщанин В. Іван Новак – один із тисяч українців, розстріляних у період «великого терору» 137

Ткаченко К. Музейництво в Україні у публікаціях учених-дослідників та музейних фахівців (за матеріалами часописів 20-30-х рр. XX ст.) 144

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

Нестеренко Л. З історії одного вчительського листа 152

Циганок О., Винничук С. Спільне і відмінне у двох поетиках Нектарія Трояновського (на матеріалі розділів про епічну поезію) 166

ЮВІЛЕЇ

Половець В. Микола Данилович Ханенко (1693 – 1760). 171

Боровик А., Боровик М. Заступники директора і проректори Чернігівського державного педагогічного інституту (1955 – 1982 рр.) (До 100-річчя з дня народження ректора Чернігівського державного педагогічного інституту В.М. Костарчука) 177

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Гринь М. Ім'я його - Козацьке 186

СПОГАДИ. МЕМУАРИ

Шковира Ю. Німці в Путивлі 197

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Демченко Т. Гирич І. Український Київ кінця XIX – початку XX ст.: культурологічний есей. К., 2017. 204

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Третя куликівська районна краєзнавча конференція 207

Всеукраїнська наукова конференція аспірантів і студентів «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики» 209

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов

М. К. Бойко

О. Г. Самойленко

А. М. Боровик

Г. В. Боряк

Є. М. Луняк

О. Б. Коваленко

О. О. Маврин

О. П. Моця

Ю. А. Мицик

А. М. Острячко

С. О. Павленко

В. М. Половець

Г. В. Палакін

С. М. Свистович

Т. В. Чухліб

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко

О. Я. Гранін

Г. Ю. Івакін

С. Л. Лаєвський

Д. М. Лозовий

В. В. Мельничук

П. М. Мовчан

М. О. Носко

Н. Б. Реброва

І. М. Ситий

Ю. О. Соболь

О. П. Реєнт

В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації.

Засновники – Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 12 від 30 травня 2018 р.)

Інна Непотенко

ТРОЇЦЬКИЙ МОНАСТИР У ЧЕРНІГОВІ У ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ: ФОКУС ПЕРЕТИНУ ПРОСТОРІВ

У руслі загальнодержавних антицерковних процесів зроблено акцент на характеристиці локальної специфічності, розкрито концептуалізацію релігійних понять та їхнє смислове навантаження в умовах творення радянської дійсності. Переосмислено роль просторового виміру, визначено можливі способи співіснування його монастирської та цивільної структурних моделей.

Ключові слова: просторовий вимір, поведінкові моделі, релігійна система та монастирське майно.

Усталеність міського середовища та буттєвої організації визначає певну систему цінностей та формує культурно-історичний досвід, які продукують виразну просторову конфігурацію та поведінкові моделі. Будь-яке зовнішнє або внутрішнє втручання призводить до їхнього коригування, породжуючи трансформації чи витіснення узвичаєних орієнтирів. Революційні катаклізми та воєнні перипетії 1919-1921 рр. стали такими каталізаторами змін. Установлення радянського режиму з власними владними прерогативами та відмінним баченням розвитку держави закономірно започаткували формування нових форм соціальних зв'язків, зіткнення інформаційних полів та призвели до переосмислення ролі простору загалом. Модифікацій зазнав і релігійний простір.

У руслі полідисциплінарного методологічного синтезу, змін парадигми історичного знання актуалізувалася проблема просторового чинника у суспільному житті. На цій основі виникла необхідність у розкритті проблем, сфокусованих навколо питання переосмислення ролі простору, соціальної реальності, співвідношення релігійного (монастирського) і цивільного просторів в умовах радянської дійсності на локальному рівні. У межах досліджуваного поля увага науковців в основному сконцентрована навколо релігійних питань макро- та мезорівня [1] чи політики радянського керівництва, направленої на ліквідацію монастирів [2]. Регіональні аспекти зі своєю специфічністю залишаються нез'ясованими та без вичерпних переконливих пояснень, що визначило предметну спрямованість дослідження.

До революції релігія була підґрунтям світогляду, об'єктом побутових і релігійних практик соціуму, а відвідування храмів визначало приналежність до неї. Йдучи врозріз з радянською ідеологією церква з її постулатами, ціннісними орієнтирами та авторитетом зазнала нищівних руйнувань і мала бути витіснена з усіх сфер життя. Вона почала маркуватися як супротивна інституція, відповідно отримавши нове смислове наповнення. Монастир як один з виявів релігійної системи з чіткою просторовою спрямованістю також не вписувався в новий радянський простір, що вимагало корекції концептуалізації поняття та надання йому нового значення.

© Непотенко Інна Василівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Законодавча база слугувала віддзеркаленням нової влади до релігії. В основу антицерковного ставлення було покладено декрет Раднаркому РСФСР від 23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Утім, на початковому етапі владні кроки були направлені на пошук компромісів РНК. 1919-1921 рр. стали перехідним періодом на шляху від підготовчого етапу з розробленням програмних положень та створенням необхідного партійного апарату до плано-мірного практичного втілення, направлено на ліквідацію церков і монастирів зі створенням у складі Наркомюсту УСРР ліквідаційного відділу, антирелігійної комісії та встановленням у 1924–1926 рр. ВУЦВК і НКВС порядку закриття молитовних будинків [3].

Монастир – одна з форм релігійного просторового існування, втручання в який розпочалося у революційний період. Монастирські маєтності з церковним та господарським приладдям оголошувалися народним надбанням. Утім, громадянська війна стала суттєвою перепоною на заваді розгортання активної антирелігійної політики, включаючи і націоналізацію. Відтак це був період можливого, хоча й тимчасового, співіснування усталеного релігійного та нового радянського просторів, однак у межах модифікованої дійсності.

На початковому етапі діяльність монастирів зі збереженням принаймні частини монастирського майна стала можливою лише за умови створення на їхній території комун (трудовах артілей) та вияву бажання братії обробляти землю власноруч, хоча й на тимчасовій основі [4]. Комуна – форма спільного проживання, створена задля втілення в умовах антицерковної політики одного з ключових принципів радянської влади – принципу колективності. Монастирі більше не могли бути ізольованими осередками життя з власними правилами та цінностями.

Земельна релігійна ремісничо-землеробська трудова комуна була організована при Троїцькому монастирі 3 серпня 1918 р. та перебувала у підпорядкуванні губюсту. Статутом визначалося, що громада створювалася задля оброблення землі з веденням різних галузей сільського господарства для забезпечення членів громади необхідними продуктами. У їхнє користування переходила частина монастирського майна: земельні ділянки, угіддя, господарчі будівлі та інвентар. Громада складалася з 50 членів з можливістю збільшення їхньої кількості до сотні. Крім того, було створено низку ремісничих відділів (столярний, слюсарний, палітурний, взуттєвий і відділ, що спеціалізувався на заготівлі та виготовленні предметів культу – свічок, вина, церковного начиння, богослужбових книг тощо). З огляду на релігійний характер громади до її складу входили винятково чоловіки, здатні здійснювати будь-яку ремісничу працю. Для ведення молочного господарства тимчасово долучали жінок з інших релігійних громад. Розподіл праці проводився радою комуни, до складу якої входило п'ять її членів. За бажанням можна було вийти зі складу комуни чи перейти в іншу [5].

Функціонування трудової комуни ставало можливим лише після підписання договору. До її складу увійшли члени парафіяльної громади і трудової комуни (жителі Чернігова та кількох навколишніх сіл – Павлівка, Гущино та хутір Львовка Чернігівського повіту). У користування було надано церковне майно трьох храмів Троїцького монастиря (Троїцького, Стрітєння Господнього і Введенської церкви) та майно Олександро-Невської церкви колишнього Єпархіального будинку. Культурна база зазнала значних втрат під час громадянської війни. Відтак це була та частина церковного начиння, яка уціліла за часів воєнних перипетій 1917–1919 рр. та після встановлення радянської влади була передана з Єпархіального будинку до Троїцького монастиря [6]. Поточні витрати храмів (ремонт, опалення, страхування, податки) також перекладалися на комуно [7].

З огляду на регіональну специфіку Чернігова та його місцезнаходження основним джерелом прибутку членів комуни, як і решти населення, було сільське господарство. Способів отримання доходів було кілька. Перший передбачав прибуток, отриманий від продажу вирощеної продукції (з пасіки, двох садів, городу, які перейшли у їхнє користування). Троїцький монастир мав два сади – «старий» і «новий» (загалом 13

десятин: один у межах обителі, інший – поряд з нею). Після облаштування у 1921 р. у Архирейському домі дев'ятого дитячого «Будинку Поволжя» «новий» сад було передано у користування вихованців дитбудинку для задоволення їхніх споживчих потреб. Після реевакуації дітей та припинення функціонування комуни обидва сади у 1923 р. були надані Гублісуправлінню у безоплатне користування на три роки [8]. Другий спосіб – прибуток, отриманий від продажу товарів, виготовлених власноруч (у кузні, майстернях, від свічкового виробництва). Таким чином, перелік дозволених і доступних видів роботи в межах проектної дійсності визначив сферу діяльності комуни та харчовий і торговельний асортимент його членів.

Повсякдення членів комуни, як і пересічних містян, обумовлювалося і визначалося одним з домінуючих радянських постулатів – принципом нормування, що поширювався на всі його структури. Зокрема, овочі та фрукти, які вирощували у господарстві комуни, підлягали суворому контролю. Встановлювалася норма, необхідна для задоволення потреб її членів. У разі отримання врожаю понад норму надлишок продуктів підлягав продажу чи обміну у продовольчих організаціях. Окрім нормованих, були і ненормовані продукти, надмір яких реалізовували аналогічним шляхом, хоча вже у приватників. Отримані прибутки використовували для укрупнення господарства та утримання членів комуни. Решта розподілялася між ними для задоволення особистих потреб та становила 600 руб. на рік на кожного (близько половини місячного заробітку службовця чи місячний дохід робітника) [9].

Монастирі перебували на самозабезпеченні. Попри відсутність будь-якої фінансової підтримки, відбувалося постійне втручання радянської влади у монастирську організацію життя, підкріплюючи свої дії нормативними документами, які невпинно наближали руйнування монастирів як релігійних форм побутування та духовних осередків [10].

Кілька років у перехідний період (до остаточної націоналізації банків і землі та ліквідації Троїцької обителі) монастир продовжував володіти капіталом, отриманим від процентних ставок білетів Державної комісії, білетів Міського банку та облігацій. Окрім того, кошти надходили за рахунок вирубки лісу чи переданої в оренду землі. Загальна річна сума прибутків становила 79420 руб. 66 коп. [11]:

- п'ять 4 % білетів Державної комісії погашення боргів, внесок на вічне помилування вкладників і їхніх родичів за умови надходження процентів на користь братії на суму 13369 руб.;
- шість 4 ½ % білетів Державної комісії погашення боргів внеску на вічну покору, проценти з яких мали надходити до братії на суму 665 руб.;
- дванадцять 4 % аналогічних білетів на аналогічних умовах на суму 1370 руб.;
- двадцять один 3 ½ % аналогічний білет на суму 5750 руб.;
- десять 3 % таких самих білетів на суму 1300 руб.;
- сім квитанцій, натомість яких мали бути видані сім 3 % білетів з тим, аби проценти надходили на користь братії на суму 500 руб.;
- білети Чернігівського міського банку 7 ½ % у вічне користування на суму 550 руб.;
- чотири 5 ½ % облігації другого внутрішнього займу 1915 р., придбані коштом, отримані від воєнного відомства за зрубаний ліс на дачі Случевщина, з яких проценти мали надходити на користь монастиря на суму 4 тис. руб.;
- державне свідоцтво Селянського поземельного банку, проценти з якого мали надходити на користь монастиря на суму 100 руб.;
- облігації на суму 3800 руб.;
- два державних свідоцтва 4 % ренти, внесені Бобровим і Богородським у вічне користування на користь монастиря на суму 3 тис. руб.;
- 3,6 % білети Державного казначейства на відновлення іконостасу Введенської церкви на суму 500 руб.;
- два листи 5 % облігацій займу свободи 1917 р. на суму 600 руб.;
- два державних свідоцтва 4 % ренти, з яких проценти мали надходити на користь монастиря на суму 1100 руб.;
- облігації на суму 300 руб.;

- два боргових свідоцтва Єпархіального свічкового заводу, в яких зазначалися передбачені в недоторканий капітал монастиря вилучені від продажу лісу на дачі «Случевщина» на суму 23 тис. руб.;
- на поточному рахунку Чернігівського відділення державного банку застава за оренду сінокісної землі в урочищі «Гармашино» жителів Чернігова В. Коржинського і П. Петрова по розрахунковій книзі на суму 7536 руб.;
- застава сума жителя с. Киенки, що орендував сінокісну землю в урочищі «Луговий хутір» на суму 2611 руб.;
- за книжками ощадкаси готівкою на суму 6443,60 руб.;
- за книгою ощадкаси сума пожертвувань на утримання нової ікони «Микола Чудотворець» на суму 4 руб. 19 коп.;
- за книгою ощадкаси сума на відновлення іконостасу Введенської церкви на суму 21 руб.

У разі смерті одного з членів комуни його особисте майно у визначеному обсязі переходило у користування комуни. У першу чергу це стосувалося банківського капіталу. Зокрема, один з членів Троїцької комуни Матвій Бочаров мав кошти, які зберігалися на книжці ощадної каси та розрахунковій книзі процентних паперів, виданій з ощадної каси при Першому відділенні Народного Банку. Після його смерті, на початку 1919 р., задля отримання грошової суми, яка значилася у цих книжках, голова комуни (П. Нестеренко) звернувся до юридичного відділу, який, після отримання свідоцтва про смерть, надав відповідний дозвіл [12].

До революції Троїцькому монастиреві належала низка будівель і земель. Монастирська земля в межах Чернігова включала орні та сінокісні землі навколо обителі та на території Чернігова (по вул. Лісковицькій і 3-й Холодний Яр (нині частина вул. Л. Українки), а також на території першої поліцейської частини Чернігова по вул. Миколаївській (нині вул. Святомиколаївська), вул. Святославській (частина суч. пр. Миру від Красної площі до вул. Єлецької) і вул. Єлецькій). Загалом їхня площа становила 136 дес. 965 саж. Майже половина – так звані «незручні» землі (пісок, болото, яр). Монастир володів землями і на території Чернігівського та Городнянського повітів, зокрема і ділянками, які натовді не входили до складу Чернігова [13]:

Назва повіту	Назва сільської місцевості	Кількість землі
Чернігівський повіт	с. Бобровиця, урочище «Ялівщина»	31 дес. 978 саж.
	слобода Трисвятської землі	60 дес. 900 саж.
	за р. Десна, в урочищі «Гармашня»	300 дес. 365 саж.
	на дачах с. Білоус	16 дес. 855 саж.
	на дачах с. Количівки, с. Шестовиці, при хуторі Луговому	421 дес. 1920 саж.
Городнянський повіт	-	954 дес. 1511 саж.

Монастирські землі відносилися до нетрудових і підлягали розподілу. Відповідно до циркуляру Наркомюсту від 27 серпня 1921 р. розпорядниками земельних господарств ставали земельні відділи [14].

До революції всі будівлі на території монастирського ансамблю використовувалися за призначенням. На початковому етапі радянського режиму деякі з приміщень, враховуючи створення комуни, не змінили свого призначення, втім більшість, в умовах житлової кризи, була передана різним відомствам для розміщення радянських установ (Наркомосу, Наркомздорову та ін.).

За територіальним принципом монастирські будівлі умовно можна розподілити

на три групи. До першої входили ті, які розміщувалися безпосередньо на території монастиря.

У західній частині:

- кам'яний двоповерховий Будинок архієрея XVIII ст., навпроти головного Троїцького собору XVII ст.;

- позаду Архієрейського корпусу – до південно-західної башти – кам'яне приміщення для зберігання продуктів.

Після створення 3 серпня 1918 р. на території Троїцького монастиря комуни у її користування серед іншого увійшли три храми з усім церковним начинням, що залишилося після кількарічних воєнних перипетій (Троїцький, Стрітєння Господнього та Введенська церква). У липні 1919 р. на виконання Декрету Раднаркому від 17 травня 1919 р. була створена міжвідомча комісія з ліквідації майна релігійних установ. Згідно з інструкцією, виданою Чернігівським губернським відділом управління, предмети, що належали монастирям та іншим релігійним установам і вийшли з ужитку, але мали культурно-історичну чи художню цінність, мали бути передані у відділ Наросу для подальшого переміщення до музею. Однак фактично реалізація затягувалася, і у 1919 р. до музею з усіх храмів Чернігова були передані тільки знамена ополчення 1812 р. зі Спаського собору. Решта продовжувала знаходитися, зокрема, і у Троїцькому монастирі (начиння, архіви) [15].

До революції перший поверх Будинку архієрея з 11 кімнатами використовувався братією, північна частина другого поверху – церквою в ім'я Стрітєння Господнього, ще 10 кімнат було передбачено для потреб Єпархіального Преосвященного. У період діяльності трудової комуни у теплій церкві продовжували здійснюватися богослужіння [16].

Відповідно до рішення Чернігівського губвиконкому Троїцький монастир було закрито восени 1921 р. Постало питання про подальшу долю колишніх храмів, а враховуючи їхню виняткову історико-культурну цінність, ще й збереження [17].

Соборну церкву, як ціннісну архітектурну пам'ятку, з усім начинням планувалося передати губмузею. Однак необхідних матеріальних ресурсів губмузей не мав. Відтак губвідділ Наросу, при якому діяв губмузей, звернувся до ВУЦВК з проханням залишити діючими монастирські храми, передавши їх на утримання релігійних громад, як єдиний можливий спосіб збереження унікальних архітектурних пам'яток, тим самим зобов'язуючи останніх слідкувати за їхнім станом. Однак листування ліквідаційного відділу Наркомюсту з Чернігівським губвиконкомом та НКЮ УСРР з Чернігівським губюстом (листопад-грудень 1921 р.) засвідчили можливість проведення релігійних обрядів у монастирських храмах лише у разі виконання певних умов: на території монастиря мали бути облаштовані заклади народної освіти і соціального забезпечення, здійснювати богослужіння ставало можливим тільки після отримання дозволу від організацій, у користуванні яких відтепер вони знаходилися, до складу релігійної громади на правах тимчасових користувачів мали входити жителі сусідніх сіл без можливості створення парафії. Ці умови висувалися задля утруднення та затягування процесу передання пам'яток релігійним громадам, що негативно впливало на стан архітектурних будівель. Умови, висунуті губюстом, були виконані (облаштування у монастирських приміщеннях кількох дитбудинків, що входили у підпорядкування губосу; проживання окремих членів громади у навколишніх селах), що уможливило функціонування релігійної громади, принаймні в одному з трьох храмів колишнього Троїцького монастиря (Соборному). На середину 1920-х рр. до складу старослов'янської громади входило понад 200 членів. Однак політика, направлена на ліквідацію монастиря, в першу чергу як осередку священнослужителів, та його оцивілення продовжувалося й надалі, хоча й під гаслом збереження унікальної пам'ятки. У 1924 р. Троїцький собор був включений до переліку підохоронних будівель, постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 16 червня 1926 р. «Про пам'ятки природи і культури» визначила основні правила охорони пам'яток республіканського значення та передання їх у відання Наркомосу [18]. У Чернігові вона була реалізована 22 лютого 1927 р., відповідно до якої «Троїцький

собор, разом зі Спасо-Преображенським та Успенською церквою, були визнані історико-культурними пам'ятками республіканського значення» [19]. Це був період остаточного припинення богослужінь у Троїцькому соборі. 18 травня 1929 р. храм увійшов до складу новоутвореного історико-культурного заповідника [20].

З початком голоду частина Будинку архієрея (за винятком домової церкви) була зайнята дев'ятим Будинком Поволжя [21]. З ліквідацією монастиря губвиконком прийняв рішення про закриття домової церкви та інших церков, які знаходилися на його території, та зміни їхнього функціонального призначення. Підґрунтям стало розпорядження Наркомюсту від 9 листопада 1921 р. та потреба у додаткових приміщеннях в умовах житлової кризи. По-перше, на період голоду 1921–1923 рр. у Чернігові була створена мережа дитбудинків для дітей з голодуючих губерній (в основному з Поволжя). Однак достатньої кількості приміщень для їхнього розміщення не вистачало. До того ж, до міста на початку 1922 р. мало прибути ще два потяги з дітьми. По-друге, житлова криза вплинула на кількість доступного для проживання житла, яка була ускладнена зростаючою кількістю переселенців з околиць, будинки яких постраждали під час повені [22]. Наприкінці 1921 р. у колишній церкві в ім'я Стрітіння Господнього було відкрито четвертий дитячий будинок [23]. З реєвакацією дітей на початку 1924 р. обидва дитбудинки припинили своє існування [24]. Наступні два роки Будинок архієрея пустував, надалі він був зайнятий інвалідним містечком [25].

У південній частині монастиря від південно-західної башти в лінії огорожі:

- кам'яний одноповерховий корпус, у двох приміщеннях якого знаходилися динамо-машина і засіб для електричного освітлення, ще чотири кімнати використовувалися під житло;

- кам'яний одноповерховий корпус з чотирма кімнатами для братії і приміщення для провізії, під ним – льох;

- кам'яний одноповерховий корпус, що закінчувався зі сходу трапезною Введенської церкви XVII ст. з кухнею;

- новий кам'яний одноповерховий корпус;

- кам'яна кузня;

- кам'яна комора з підвалом;

- кам'яна лазня;

- кам'яна будівля для різноробочих;

- дерев'яний будинок зі столярнею і взуттєвою майстернею та три невеликих кімнати для проживання.

У 1920-х рр. усі приміщення у південній частині монастиря продовжували функціонувати, за винятком лазні та будівлі для різноробочих. З розміщенням у 1921-1922 рр. на території монастиря двох дитбудинків (четвертий і дев'ятий) дві з п'яти майстерень (столярна і взуттєва), що займали невеликий дерев'яний будинок у південній частині монастиря, перейшли до їхніх вихованців [26]. Після ліквідації монастиря Введенська церква деякий час була закрита і ніким не використовувалася. У 1926 р. на основі об'єднання кількох будинків інвалідів у Чернігові було відкрито інвалідне містечко, для потреб якого було надано будівлю Введенської церкви та перший поверх Будинку архієрея (16 кімнат) [27].

У східній частині монастиря:

- в лінії огорожі, біля воріт, кам'яна комора;

- кам'яний корпус з п'ятьма кімнатами, що примикав до огорожі, через арку, під прямим кутом до вітваря Троїцького собору;

- кам'яний корпус, роз'єднаний капітальними стінами на шість відділів;

- дерев'яна стайня;

- кам'яний корпус з аркою для проїзду на кінний двір;

- чотирікімнатний кам'яний корпус, каретний сарай і приміщення для кучерів;

- у «старому» саду – дерев'яний будинок з п'ятьма кімнатами.

До революції два кам'яних корпуси і комора у східній частині монастиря перебували в оренді Єпархіального свічкового заводу. У 1919 р. він був націоналізований та

переданий в оренду спочатку церковній громаді, потім – губземвідділу [28]. Ці приміщення продовжували використовуватися для виготовлення і зберігання предметів культу, хоча обсяг продукції суттєво скоротився [29].

У 1919 р. у відання губвійськкомату була передана низка приміщень, зокрема і на території Троїцького монастиря. Це були десять житлових та дві не житлові кімнати, передбачені для 150 осіб ескадрильї губвійськкомату.

На північний захід від головного Троїцького собору в огорожі монастиря – дзвіниці 1775 р. з вісьмома дзвонами, чотири з яких мали композиційне оформлення:

- дзвін вагою 200 пудів (понад 3 т), на якому було зображено два хрести та Св. Миколая (1783 р.);

- дзвін вагою близько 150 пудів з зображенням сюжету Успіння Божої Матері, архангела Михаїла, Св. Миколая і Собору архангелів (1788 р.);

- дзвін вагою близько 120 пудів з зображенням архангела Михаїла і сюжет «Приймання Авраамом трьох подорожніх» (1773 р.);

- дзвін вагою близько 55 пудів з зображенням сюжету Преображення Господнього.

Решта – невеликі дзвони: дзвін вагою близько 6 пудів із зображенням Св. Миколая та три дзвони вагою від 1 до 5 пудів без сюжетів [30]. До кінця 1920-х рр. усі ці дзвони висіли на монастирській дзвіниці.

До другої групи входили монастирські будівлі, що знаходилися поза монастирем, однак у межах міського простору Чернігова:

- на північ від монастиря, навпроти дзвіниці, дерев'яний п'ятикімнатний будинок;

- поряд – дерев'яний чотирикімнатний будинок;

- на території «нового» саду – хата з сіньми [31].

Після націоналізації дві будівлі було передано радянським організаціям, а хату з сіньми – під помешкання.

На південь від саду – двір для худоби і в ньому:

- в одній осі – дві хати з сіньми, приміщення для скотарів та пастухів;

- дерев'яний сарай для худоби;

- в одній лінії з двором для худоби – приміщення для молотьби хліба;

- дерев'яне приміщення для сушіння зерна [32].

У період існування трудової комуни ці приміщення знаходилися у їхньому користуванні.

Низка будівель містилася і на території Першої поліцейської частини:

- по вул. Єлецькій – десять дерев'яних будинків з шістьма кімнатами і сараєм;

- по вул. Миколаївській – двоповерховий будинок змішаного типу (перший поверх кам'яний, другий – дерев'яний, обкладений цеглою) з 15 кімнатами та сарай;

- на розі вул. Миколаївської та вул. Святославської (нині ріг пр. Миру і вул. Святомиколаївської) – двоповерховий будинок змішаного типу;

- по вул. Свято-Миколаївській – один дерев'яний будинок з 6 кімнатами з кухнею та один дерев'яний будинок з п'ятьма кімнатами з сараєм [33].

Після націоналізації ці будівлі були передані конвойному батальйону. У 1921 р. – у відання Наросу для розміщення на цій території освітніх закладів.

Таким чином, початковий етап радянського режиму – переломний період, що характеризувався підміною суспільної системи, соціокультурних ландшафтів і трансформацією усталеної самодостатньої цілісності. На релігійному рівні вороже ставлення нового керівництва до церкви породжувало зіткнення різних типів світобачення, формуючи свідомісні протиріччя. Монастирське життя та церковний територіальний комплекс мали право на існування тільки за умов виконання рамок правил нормованої дійсності, підкріплених низкою законодавчих документів, що сприяло оцивіленню його простору і зрештою створило можливості для ліквідації монастиря як духовного осередку. У свою чергу модифікації форм просторового існування неминуче призвели до переструктурування повсякденного досвіду та формування нової соціальної реальності.

1. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр. У 2 ч. Ч. 1. 1917 – середина 20-х рр. К.: Інститут історії НАН України, 1995. 278 с.; Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.) / Відп. ред. Кульчицький. У 2 ч. Ч. 2. К.: Інститут історії НАН України, 2010. 382 с.
2. Макарська А.І.: 1) Правове становище монастирів радянської України у 20-30-х рр. XX ст. // Культурологічний вісник Нижньої Наддніпрянщини. 2009. Вип. 23. С. 87-92; 2) Трансформації та руйнація господарської структури й побуту монастирів України в 20-ті рр. XX ст. // Сумська старовина. 2008. № XXV. С. 174-181; Киридон А. Руйнування культових споруд (1920-1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2013. Вип. 22. С. 91-102.
3. Там само.
4. Там само.
5. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 4. Арк. 2-9.
6. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7, Спр. 3. Арк. 193-205.
7. Там само. Арк. 1.
8. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-792. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 4.
9. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 4. Арк. 2-9.
10. Макарська А.І.: 1) Правове становище монастирів радянської України у 20-30-х рр. XX ст. // Культурологічний вісник Нижньої Наддніпрянщини. 2009. Вип. 23. С. 87-92; 2) Трансформації та руйнація господарської структури й побуту монастирів України в 20-ті рр. XX ст. // Сумська старовина. 2008. № XXV. С. 174-181; Киридон А. Руйнування культових споруд (1920-1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2013. Вип. 22. С. 91-102.
11. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 3. Арк. 5-6.
12. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 4. Арк. 2.
13. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 3. Арк. 6.
14. Макарська А.І.: 1) Правове становище монастирів радянської України у 20-30-х рр. XX ст. // Культурологічний вісник Нижньої Наддніпрянщини. 2009. Вип. 23. С. 87-92; 2) Трансформації та руйнація господарської структури й побуту монастирів України в 20-ті рр. XX ст. // Сумська старовина. 2008. № XXV. С. 174-181; Киридон А. Руйнування культових споруд (1920-1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2013. Вип. 22. С. 91-102.
15. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 1. Арк. 11.
16. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 3. Арк. 156.
17. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр. У 2 ч. Ч. 1. 1917 – середина 20-х рр. К.: Інститут історії НАН України, 1995. 278 с.
18. Дубровський В. Охорона пам'яток культури в УРСР. Харків, 1927. 11 с.; Дубровський В. Історико-культурні заповідники та пам'ятки України. Харків, 1930. 74 с.
19. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-65. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 140-141; Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 285. Арк. 4.
20. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 461. Арк. 8
21. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2; Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 608. Арк. 1; Спр. 262. Арк. 3; Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 60; Ф. Р-305. Оп. 1. Спр. 1246. Арк. 9.
22. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.
23. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2; Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1796. Арк. 21.
24. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-745. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 10; Ф. Р-319. Оп. 1. Спр. 1224. Арк. 78; Обследование детских учреждений // *Красное знамя*. 1923. 29 января. С. 3.
25. Переведення інвалідного містечка // Червоний стяг (Чернігів). 1928. 10 квіт.

С. 4; Держархів Чернігівської обл. Ф. П-10. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 102.

26. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-793. Оп. 1. Спр. 192. Арк. 20-28, 47. Спр. 206. Арк. 2-10; Спр. 207. Арк. 4-35; Спр. 383. Арк. 19; Спр. 387. Арк. 4, 23, 77; Спр. 556. Арк. 84-99; Ф. Р-776. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 43; Ф. Р-804. Оп. 1. Спр. 679. Арк. 95; Спр. 1059. Арк. 51-61; Ф. Р-942. Оп. 1. Спр. 5593. Арк. 1-3; Спр. 5594, 8 арк.

27. Переведення інвалідного містечка // Червоний стяг (Чернігів). 1928. 10 квіт. С. 4; Держархів Чернігівської обл. Ф. П-10. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 102.

28. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-793. Оп. 1. Спр. 192. Арк. 20-28, 47; Спр. 206. Арк. 2-10; Спр. 207. Арк. 4-35; Спр. 383. Арк. 19; Спр. 387. Арк. 4, 23, 77; Спр. 556. Арк. 84-99; Ф. Р-776. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 43; Ф. Р-804. Оп. 1. Спр. 679. Арк. 95; Спр. 1059. Арк. 51-61; Ф. Р-942. Оп. 1. Спр. 5593. Арк. 1-3; Спр. 5594, 8 арк.

29. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 4. Арк. 2-4.

30. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7, Спр. 3. Арк. 10-166.

31. Там само. Арк. 9.

32. Там само. Арк. 10.

33. Там само. Арк. 11.

Инна Непотенко

**Троицкий монастырь в Чернигове в первые годы советского режима:
фокус пересечения пространств**

В русле общегосударственных антицерковных процессов сделано акцент на характеристике локальной специфичности, раскрыто концептуализацию религиозных понятий и их смысловой нагрузки в условиях формирования советской действительности. Переосмыслено роль пространственного измерения, определены возможные способы сосуществования его монастырской и гражданской структурных моделей.

Ключевые слова: пространственное измерение, поведенческие модели, религиозная система и монастырское имущество.

Inna Nepotenko

**The Holy Trinity Monastery in Chernihiv at the Beginning
of the Soviet Time: Focus of Expanse Crossing**

The emphasis on the local specificity, the conceptualization of religious intentions and its meanings under the condition of the formation of the Soviet reality were shown in the article. Besides, it was redefined the role of the local space and found out possible ways of its monastic and civil structural models.

Keywords: local space, behavior models, religious system and monastic property.

